

Leif Häggström, Kulturmiljö Halland
Leif.haggstrom@kulturmiljohalland.se

Trollgubben och mästersmeden – om en efterreformatorisk smedja i Lyngåkra

"I Skintaby hade en gång hade en gång en vävräcka, som låg ute till blekning, en natt blivit stulen. Misstankarna voro riktade åt ett visst håll, men man var ju inte riktigt säker. Ågaren gick därför till Skäpparsme'n, och denne lovade att skaffa tillrätta den stulna väven och samtidigt också slå ut ögat på tjuven. För att kunna göra detta skulle han ha ett järnstycke av den bestulne. På detta skulle han smida tre torsdagsmorgnar på rad. På den fjärde torsdagen skulle så ögat falla bort på tjuven. Som vederlag skulle smeden ha en liten summa pengar."

(Erlandsson 1927:184)

Skäpparsme'n bodde och verkade i Harplinge socken strax norr om Halmstad. I socknen fanns ytterligare ett par smeder med verksamhet av olika storlek. Under senhösten 2009 undersöktes en av dessa smedjor arkeologiskt, den låg i Lyngåkra nära Harplinge by.

Avstamp

Det är oundvikligt att det moderna samhällets projekteringar berör inte bara klassiska fornlämningar utan även lite nyare lämningar. Lämningar som täcks av lagens ord och mening men allt för ofta negligeras till följd av fornlämningsregistreringens praxis (Engman 2004, jfr Lag [1988:950] om fornminnen mm, RAÄ Dnr 320-3874-2002). Majoriteten av dessa lämningar återfinns vi i efterreformatorisk tid. Under senare år har vi sett lite av en omsvängning, allt fler efterreformatoriska lämningar undersöks inför projekteringar. Vanligast är detta i städer (t.ex. Andersson 2003, Pettersson & Haltiner Nordström 2010). Emellanåt händer det att yngre lämningar undersöks även på landsbygden (Larsson 2004, Rosén 2008).

Bland de lite yngre smedjor som undersökts under senare år i västra och södra Sverige så finns det ett par medeltida (t.ex. Hjärthner-Holdar & Grandin 2002, Lindman 2007) men även ett par efterreformatoriska vilka det ännu inte finns några fördjupade publikationer kring. De efterreformatoriska smedjorna utgörs av en smedja som hittats i samband med en förundersökning i norra Bohuslän och som verkar överrensstämma med ett par husmarkeringar i en kartering från 1853 (Bohuslän, Lur RAÅ 361:2). En annan efterreformatorisk smedja slutundersöktes hösten 2008, den låg i Fors socken i Götaälvdalen mellan Lilla Edet och Trollhättan. Smedjan, som bör vara från 1700-tal låg på en plåtå i en norrsluttning. På platsen låg en liten smedja, ett mindre boningshus (4,5x7 m stort) samt åkerlyckor. Den ytan som ligger närmast boningshuset bör ha använts för trädgårdsodling (Wennberg 2008).

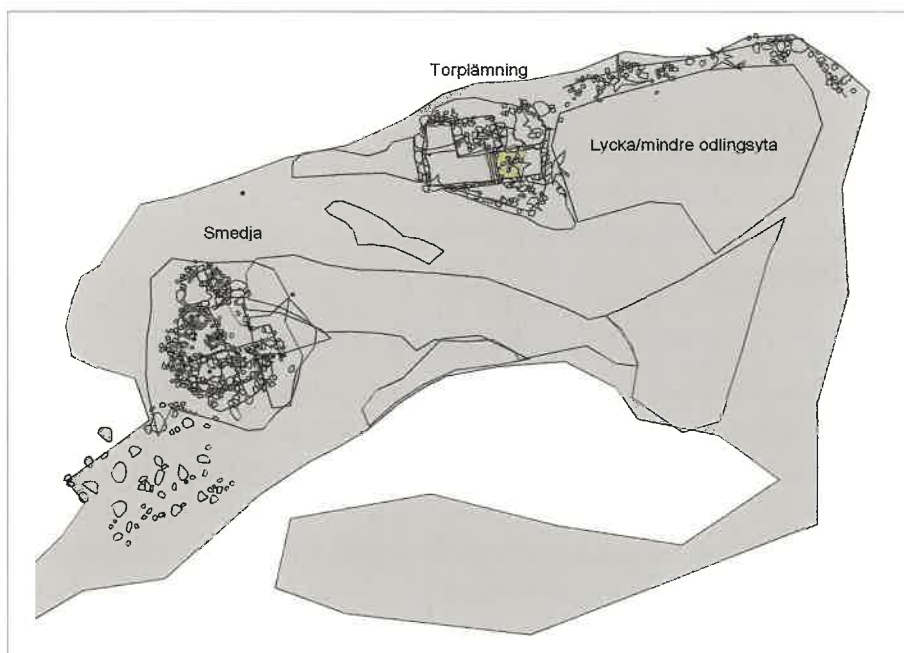

Fig. 1. Fors RAÅ28, smedjan, torpet och lyckorna. Figur lånad från RIO kulturkooperativs hemsida 2010-03-03 (<http://www.riokultur.se/ark-bilder/fors28-081127/Bild-4.jpg>)

Lyngåkrasmedjan

I Lyngåkra hittades i samband med utredning och förundersökning 2008 och 2009 en smedja belägen i ett område med extensiva förhistorisk boplatsspår (Häggström 2009, Kadefors 2009). I samråd med länsstyrelsen avgjordes att den största potentialen för att utvinna ny och relevant kunskap låg i att undersöka smedjan (Harplinge RAÄ 167) snarare än de spridda boplatsspåren (Harplinge RAÄ 166) på platsen. Genomgående kan grunddata hittas i slutundersökningsrapporten (Häggström 2010) varför den avses men ej uttryckligen hänvisas till i det kommande.

När smedjan undersöktes gjordes detta på gängse sätt med en inledande matjordsavbaning. Därefter rensades lämningen upp och avgränsades. Lämningen var tydlig mot den rödgula sanden. Primärt utgjordes den av en ungefär 3x7 meter stor stenpackning. Stenpackningen täcktes delvis av ett slagg- och sotlager vilket kan uppfattas som ett skräplager men även som en del av golvet. De olika lagren grävdes i princip kontextuellt och dokumenterades i kvadratmeterrutor samt i profil via ett par schakt som grävdes genom hela lämningen. Lämningen var tillräckligt välbevarad för att kunna rekonstrueras, mer om detta lite senare. Det daterbara fyndmaterialet i smedjan pekar framför allt mot en datering till sent 1700- och tidigt 1800-tal. Vad fynden säger oss i fråga om teknik etc behandlas också länge fram.

Det historiska kartmaterialet är tämligen sparsamt. I 1700-talskarteringarna har gårdet där smedjan låg näpperrigen varit av intresse, det har rört sig om utmark när karteringarna främst avsett inägor. I laga skifteshandlingarna från 1848-50 finns en byggnad markerad ungefär där smedjan som undersöktes var belägen. Det framgår dock inte av akterna vad byggnaden användes till.

I den tillgängliga hembygdslitteraturen omtalas en mängd smeder (se Erlands-son 1927, Nilsson 1973). Det är uppenbart att flera smeder verkade parallellt i socknen. Smederna hade lite olika nischning, någon var inriktad på hästskor och hade ett stall invid smedjan, någon annan var specialiserad på att laga pumpor etc. Att en smedja flyttade var inte heller ovanligt, det finns exempel på smeder som under sin livsgärning flyttat tre gånger inom Harplinge socken. En smed som omtalas vid namn och fastighet är Henrik Boström. Han uppgavs verka på

Lyngåkra 3, vilket är den fastighet som den arkeologiskt undersökta smedjan låg på. Då inställer sig givetvis frågan, var det Boströms smedja som grävdes ut?

För att undersöka om det kan ha varit Henrik Boströms smedja som undersöktes så följdes han upp i folkbokföring och husförhör. Det visade sig då att Karl Henrik Boström var född 1801 i Bergslagen, son till en mästersed. Denne flyttade med sina barn till Halland. I Halland flyttade familjen runt ett tag. Kring 1830 hamnade Boström i Lyngåkra i ett torp där det redan bodde en smed, Jöns Söderberg som vid det laget var ungefär 70 år gammal. Karl Henrik Boström tar över verksamheten men Jöns bor kvar i torpet tillsammans med Boström och dennes familj. En viss livsförändring för Jöns kan man misstänka.

Jämkning av informationen

Fyndmaterialet bär tydligast prägel av det sena 1700- och tidigaste 1800-talet. Det finns givetvis fynd från senare tid också men de är färre till mängd. Detta kan antingen tolkas som att byggnaden användes som smedja främst under den tidigare perioden eller som att byggnaden under en andra brukningsfas städats ur bättre och mer systematiskt än under den första perioden.

Att det stod en byggnad på platsen så sent som i mitten av 1800-talet är tydligt. Det kan utläsas i det historiska kartmaterialet. Men om byggnaden då användes som smedja är osäkert. Om byggnaden användes som smedjan var det snarare Karl Henrik Boström som använde den än Jöns Söderberg då Boström av allt att döma övertog verksamheten efter en period av inaktivitet från Söderbergs sida under 1820-talet.

Att vi har två namngivna smeder verksamma på samma fastighet ger oss en intressant ingång till materialet. Det skulle kunna vara så att Jöns Söderberg var relativt slarvig, vilket fyndmaterialet antyder, och spåren från hans verksamhet därför var betydligt mer omfattande än från Karl Henrik Boström. Dennes far var som påtalats mästersed från Bergslagen vilket innebär att Karl Henrik mycket väl kan ha lärt sig hur viktigt det är med en städad smedja. Om så är fallet är det orsaken till att fynd från smedjans äldre brukningsfas är vanligare än fynd från 1800-talet.

Tekniska detaljer

Man kan hävda att smeden som först verkade i Lyngåkrasmedjan var slarvig till sin natur. Flera fynd pekar mot detta förhållande. Bland fyndmaterialet finns en mängd stora slaggsållor. Dessa är formade av glödgropen i ässjan. I ett par fall kan man se bitar av ämnesjärn sticka fram ur slaggen, uppenbarligen har ämnet tappats ner och inte återfunnits eller helt enkelt glömts bort. Slaggerna är rikta- ligen, men det beror till stor del på att smeden använt såväl trä- som stenkol som energikälla. Stenkol ger mer energi, men även mer slagg, än enbart träkol. Ett par bitar stenkol analyserades men kunde inte proveniensbestämmas. Däremot kan det konstateras att samtliga bitar har olika ursprung.

Ett par stora slaggstycken ger oss viktiga ledtrådar till hur ässjan varit konstruerad. Glödbädden har legat i en grop och varit ungefär 20 cm i diameter. Glöden har syresatts via luft som blåsts in genom ett i två steg avfasat rör vil- ket var placerat i ena sidan av gropen. Detta vet vi dels utifrån slaggbitar med avtryck av röret och utifrån slaggbitar där slaggen vuxit upp utefter sidorna på gropen för att slutligen kalva ner över inblåset vilket gjort att luften tvingats upp i olika springor i slaggen. Detta medför att glödbädden i denna situation får en ojämn temperatur vilket i sin tur försvårar smidet och i värsta fall bidrar till att de ämnen som smids får kallsprickor.

Det hittades en stor mängd järnföremål invid smedjan. Föremålen hittades inuti smedjan men framför allt precis utanför smedjans norra vägg. Det kan röra sig om en skrothög eller ett förråd med ämnesjärn. Det sistnämna förefaller ef- ter en totalkemisk analys av ett halvdussin föremål vara det troligaste. Inga av föremålen kom, att döma av sammansättningen spårämnen, från samma malm- tillgång. Det rör sig alltså sannolikt om material som inköpts när tillfälle givits snarare än material systematiskt köpta från en större leverantör med förankring i något järnbruk. Ett par av järnföremålen har så höga svavelhalter att man kan misstänka att smeden inte eldat ur sitt stenkol ordentligt innan han stoppade järnet i ässjan.

En analys av slaggen antyder att man skall söka järnets ursprung i Sveri- ge eller Norge. Detta kan bedömas utifrån relationen mellan halten P_2O_5 och CaO enligt metallurgen Arne Jouttijärvis metod för proveniensbestämning (Jouttijärvi 1995:97).

Rekonstruktion av smedjan

Resterna av smedjan visade sig vara tillräckligt väl bevarade för att kunna rekonstrueras. Rekonstruktionen var inte given från början men efterhand visade det sig att ett tidigt förslag fortfarande är det mest trovärdiga.

Innan smedjan byggdes valde man av någon anledning att först gräva en serie sammanhängande gropar vilka täcker en yta något större än själva byggnaden. Det hela känns igen från t.ex. den medeltida smedjan i Salmered, Landvetter RAÄ87 (Lindman 2007). Groparna i Lyngåkra fylldes av allt att döma fort igen och täcktes med ett lager sten i princip med samma utbredning som själva smedjan.

Stenlagret var till största delen enskiktad och kompletterades med större slaggbitar. I lagrets norra del fanns ett stråk där stenarna var flerskiktade, sannolikt utgjorde detta fundamentet till ässjan. Utefter nordväggen, i dess östra del identifierades byggnadens dörröppning. Dels var området ett tydligt tramplager och dels hittades rester av själva dörren i form av gångjärn och spikar. Utef-

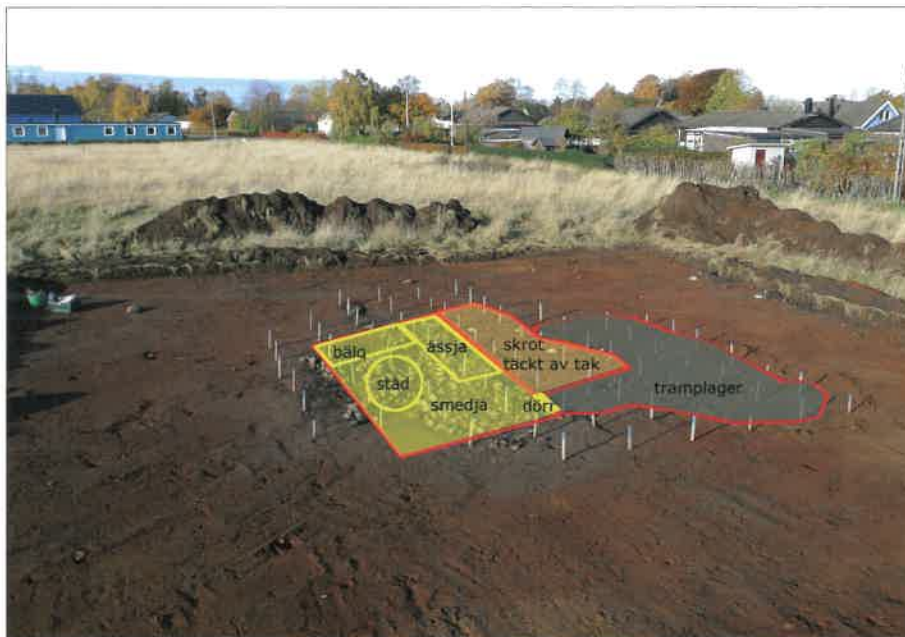

Fig. 2. De olika lagren i smedjan. Foto och digital bearbetning: Leif Häggström

ter byggnadens norra vägg var smedjans råvarulager placerat. Där hittades både ämnesjärn och skrotjärn, vilka båda utgjort råvaror till produktionen. Smeden verkar ha haft en god kännedom om olika ämnens egenskaper vilket han med all önskvärd tydlighet demonstrerat genom sina laminerade eggredskap. Städet verkar ha stått mitt i smedjan, det hittades fler magnetiska glödskal i smedjans västra och centrala del än i den östra. Längst i väster har rimligen bälgen, eller bälgarna, stått. Att luften blåstes in i ässjan från ena sidan har redan påpekats.

I samband med såväl utredning som förundersökning togs det för givet att smedjan brunnit ned. Mängden sot och kol kunde i ett tidigt skede tolkas på det viset. Detta intryck har reviderats. Snarare spelade det faktum att man städat ur smedjan, kanske inte dagligen men näst intill, under dess brukningstid bidragit till att kol och sot från ässjan ansamlats kring byggnaden. Detta kasserade material uppfattades som ett brandlager. Smedjan verkar ha övergivits när den av någon anledning tjänat ut som smedja. Det är lite osäkert om den tillåtits förfalla av sig själv eller om man rivit den och tagit hand om det material som var

Fig. 3. Rekonstruktion av smedjan. Foto och digital bearbetning: Leif Häggström

användbart. Oaktat vilket så verkar smedjan, eller platsen för smedjan, efter att den tjänat ut ha fungerat som en avskrädeshög. En avskrädeshög som inte syns i de senare ekonomiska kartorna eller låter sig urskiljas på olika flyg- och satellitfotografier.

Avslutningsvis...

...kan vi konstatera att det utan arkeologisk undersökning hade varit omöjligt att säkert finna den plats där den sedan tidigare kända smedjan på Lyngåkra 3, åtminstone under en tid, var belägen. Vi vet utifrån de skriftliga källorna att tre olika smeder var verksamma på Lyngåkra 3 och att en av dem var son till en mässtersven från Bergslagen. Den arkeologiska undersökningen ger oss möjligheten att fylla dessa personer med yrkesmässiga egenskaper. Vi vet att åtminstone en av dem, Jöns Söderberg, bör ha använt den undersökta smedjan. Fynden visar att han var en skicklig hantverkare men ganska slarvig. Fynden visar också att han var sparsam och utnyttjade de situationer som uppstod. Till hans nackdel talar det faktum att han bör ha varit tämligen slarvig till sin natur. Ämnesjärn inneslutna i slagg tillsammans med slagg som näst intill täppt igen bälgens luftström talar sitt tydliga språk. Om hans efterträdare Karl Henrik Boström använde samma byggnad efter att han övertog verksamheten kring 1830 så bör han ha varit betydligt bättre på att hålla sin arbetsplats ren och städad. Däremot verkar även Boström främst ha använt sig av inköpt skrotjärn. Arkeologin fyller den skrala bild de historiska källorna ger med detaljer kring resursutnyttjande men även personliga egenheter. De historiska källorna ger ramen. Studien av smedjan på Lyngåkra 3 hade utifrån endast det ena källmaterialet blivit tämligen torftig. Nu går det att teckna en god bild av en småskalig yrkesmans arbetsplats, hantverkskunnande och gärning. ✨

Referenser

- Andersson, Thomas. 2003. *Pålad stad. Berättelser om Göteborg från början till nu*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm
- Engman, Fredrik. 2004. *Svårigheten med komplexa lämningar i pedagogiskt arbete*. Tidskrift nr 4
- Erlandsson, Arne. 1927 (nytryck 1970). *Originella personer från flydda dagar. Harplinge. En bok om hembygden*. Halmstad
- Hjärthner-Holdar, Eva & Grandin, Lena. 2002. *Smedjan vid Käglean i Vantinge*. I: Mogren (red) *Märkvärt, medeltida. Arkeologi ur en lång skånsk historia*. RAÄ uv skrifter no 43.
- Hägglström, Leif. 2009. *Smedjan på Smedjelyckan*. Arkeologisk förundersökning Halland, Harplinge socken, Lyngåkra 3:12 och 3:13, RAÄ 166.
- Hägglström, Leif. 2010. *Mästersmeden från Bergslagen*. Arkeologisk undersökning Halland, Harplinge socken, Lyngåkra 3:13, RAÄ 167.
- Jouttijärvi, Arne. 1995. *Kan man proveniensbestemme jern?* I: Sven-Olof Olsson (red) *Medeltida danskt järn Halmstad*
- Kadefors, Ola. 2008. *Stolphålen i Lyngåkra*. Arkeologisk utredning. Halland, Harplinge socken, Lyngåkra 3:12 och 3:13
- Larsson, Rolf. 2004. *May the force be with you... Några reflektioner över en stationär kraftkälla med flera bottnar med exempel från Vanås, nordvästra Skåne*. Tidskrift nr 4
- Lindman, Gundela. 2007. *Smedjan i Salmered. En medeltida smedja i Landvetter*. Landvetter RAÄ 87. UV Väst rapport 2007:6.
- Nilsson, Erik. 1973. *Livet i äldre tid. Harplinge. En bok om hembygden. Andra delen*. Halmstad
- Pettersson, Claes. & Haltiner-Nordström, Susanne. 2010. *Kvarteret Apeln i Jönköping - En arkeologisk tidsresa 1620–1950*. <http://www.jkpglm.se/arkeologi/projekt/kvarteretapeln.html> (information hämtad 2010-03-04)
- Riksantikvarieämbetet. Dnr 320-3874-2002. *Antikvarisk bedömning vid registrering i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister*.
- Rosén, Christina. 2008. *1000 år på Aplared. En gård i Sjuhäradsbygden från medeltid till nutid*. Riksantikvarieämbetet
- Wennberg, Tom. 2008. *Fors 38 – Smedjan. Grävdagbok*. <http://www.riokultur.se/arkeologi-fors28.html> (information hämtad 2009-05-19)

